

STANISLAV BALÍK

PŘÍSPĚVEK K PROBLÉMU DOMÁCÍCH FILOZOFICKÝCH, POLITICKÝCH A PRÁVNÍCH ZDROJŮ FRANCOUZSKÉHO PROHLÁŠENÍ PRÁV ČLOVĚKA A OBCANA 1789

Ve svém příspěvku se chci zabývat otázkou domácích francouzských filozofických, politických a právních zdrojů revolučního Prohlášení práv člověka a občana z roku 1789.

Nepůjde ani zdaleka o podrobný, vyčerpávající výklad problému, který zůstává ještě i dnes, navzdory tomu, že Georg Jellinek s ním vystoupil poprvé už takřka před sto lety, předmětem diskusí a sporů.

Problému historických zdrojů, z nichž uvedená deklarace čerpala, i Prohlášení samému byla nejen ve Francii, ale i jinde věnována rozsáhlá, často velmi protichůdná literatura. Přesto daná otázka nebyla dodneška jednoznačně vyřešena a zůstává i nadále nejen otázkou vědeckou, ale dokonce i politickou. Svědčí o tom mimo jiné i prohlášení britské ministerské předsedkyně paní Margaret Thatcherové v interview pro francouzskou televizi ANTENNE 2 dne 12. července 1989 (LIDOVÁ DEMOKRACIE ze dne 13. července 1989).

Ve svém příspěvku si samozřejmě nekladu za úkol najít definitivní odpověď na problém, který stále zůstává „jablkem sváru“. Spíš chci upozornit na některé dílčí aspekty a ukázat, z jakých domácích francouzských zdrojů slavné Prohlášení a jeho autoři mohli čerpat.

O jedné věci dnes už není sporu.

Konkrétně o tom, že Prohlášení práv člověka a občana, jehož 200. výročí uplynulo vloni v srpnu, mělo být podle představ dané doby i jeho tvůrců přepisem, transkripcí nezadatelných a nepromlčitelných lidských práv do ústavní podoby, do řeči zákonů. Všichni víme, že tato transkripce měla být nejdůležitější, nejslavnostnější částí první revoluční ústavy.

Spornou však zůstává nadále otázka filozofických, politických a právních zdrojů tohoto Prohlášení.

Běžně se v této souvislosti v literatuře uznává, že činiteli, ovlivňujícími

přípravu Prohlášení, mohly být alespoň do jisté míry cizí zdroje, filozofická díla francouzských myslitelů a domácí politické tradice.¹⁾

Není jisté sporu o tom, že ideová, politická i právní příprava Prohlášení práv člověka a občana probíhala na francouzské půdě a vyrůstala především z francouzských dějin.

Tím není samozřejmě řečeno, že to bylo bez souvislosti s ideovým ovzduším Evropy druhé poloviny 18. století. „Ono slavnostní vyhlášení (lidských a občanských práv — S. B.),“ napsal OESTREICH,²⁾ „je nemyslitelné bez osvícensko-racionalistického ovzduší Evropy, bez revolučně politického ducha 18. století.“

Zásluhou předrevolučních francouzských filozofů, politických a právních teoretiků 16.—18. století je, že dokázali v posledních stoletích feudalismu ve Francii připravit půdu pro vymezení a zakotvení lidských a občanských práv. A zásluhou revolučních teoretiků, politiků a jiných činitelů je, že dokázali, vycházejíce nejen ze širšího ideově politického klimatu Evropy, ale zejména také z historických podmínek a potřeb francouzské společnosti, dát lidským a občanským právům konkrétní ústavně-právní vyjádření, podobu a zakotvení.

Ideový a politický zápas o lidská a posléze i občanská práva probíhal ve Francii s větší či menší intenzitou po celé období „starého režimu“³⁾ či, jinak řečeno, v posledních třech stoletích monarchie. Nejintenzivnější pak v 18. století.

Kořeny a počátky tohoto zápasu a úsilí spadají podle mého názoru už do období reformace, která probíhala v řadě evropských zemí v 16. století. Ve Francii, kde její počátky bývají spojovány s Jacquesem Lefevrem d'Etaples (1455—1536), se nejvýrazněji uplatňovala reformace kalvínská v poněkud obměněné podobě, kterou běžně označujeme jako hugenotskou. Nebudu se zabývat podrobněji ani touto reformací, ani jejím hodnocením. Pro nás je však důležité zjištění, že ve Francii se hluboce uplatnily a zakořenily myšlenky Jana Kalvína (Jean Calvin, 1509 až 1564).⁴⁾ Důležité je i to, že Kalvín, ženevský reformátor francouzského

¹⁾ Srov. J. Godechot: Les Institutions de la France sous la Révolution et l'Empire, 3e édition revue et augmentée, Paris 1985, str. 28.

²⁾ G. Oestreich: Die Entwicklung der Menschenrechte und Grundfreiheiten, in: K. A. Bethmann (Hrsg.) — F. L. Neumann (Hrsg.) — H. C. Nipperdey (Hrsg.): Die Grundrechte, Handbuch der Theorie und Praxis der Grundrechte, I. Band, 1. Halbband, Berlin 1966, str. 53. Dále jen „Oestreich: Entwicklung“.

³⁾ K pojmu a dějinám „starého režimu“ (*Ancien régime*) srov. blíže H. Méthivier: L'Ancien Régime, 5e éd., Paris 1971.

⁴⁾ K jeho osobnosti a dílu srov. blíže např. G. Beyerhaus: Studien zur Staatsauffassung Calvins, Berlin 1910; H. Hausherr: Der Staat in Calvins Gedankenswelt, Leipzig 1923; H. Baron: Calvins Staatsanschauung und das konfessionelle Zeitalter, Berlin—München 1924; J. Bohatec: Calvin und das Recht, Graz 1934; F. Wendel: Calvin Sources et évolution de sa pensée religieuse, Paris 1950; J. Bohatec: Calvins Lehre von Staat und Kirche, Aalen 1961 aj.

původu, se zabýval ve svém učení mimo jiné přirozenými právy,⁵⁾ vztahem mezi poddanými a vrchností a právem na odpor. Připomínám jen, že za přirozená práva pokládal právo na život a vlastnictví, že vztah mezi vrchností a poddanými vykládal v duchu náboženských představ jako vzájemné pouto (*mutua obligatio*) mezi hlavou a údy politického společenství a že uznával právo na odpor proti panovníkovi v případě vládcova porušení božího příkazu, nikoli však proti panovníkovým příkazům v nenáboženské světské oblasti.

Víme, že Kalvínovo učení ve spojení s přirozenoprávními teoriemi španělských pozdních scholastiků a Fernanda Vasqueze de M e n c h a c a se stalo nástrojem v boji nekatolických stavů proti katolickému panovníkovi.

Ve Francii, stejně jako v jiných zemích, měl tento boj podobu náboženského boje. Ve skutečnosti šlo o boj za zachování stavovského zřízení a stavovských práv proti silicímu královskému absolutismu. Nelze samozřejmě přehlédnout, že v tomto boji bylo dosaženo i určitých výsledků v náboženské oblasti. Nantský edikt z roku 1598, zavádějící náboženskou a občanskou rovnoprávnost hugenotů s katolíky, je toho nejlepším důkazem.

I tento kladný výsledek měl však jen dočasný charakter. O náboženskou svobodu nebo alespoň náboženskou snášenlivost bylo nutno stále ještě bojovat. Svědčí o tom i vystoupení celé řady myslitelů nejrůznějšího zaměření, jako byli v 17. století např. Pierre J u r i e u (1637—1713), Pierre B a y l e (1647—1705) nebo v 18. století vévoda Louis Rouvroy S a i n t - S i m o n (1675—1755), Charles Louis de Secondat de M o n t e s q u i e u (1689—1755), Jean Jacques B u r l a m a q u i (1694—1748), markýz René Louis d' A r g e n s o n (1694—1757), François Marie Arouet de V o l t a i r e (1694—1778), Jean Jacques R o u s s e a u (1712—1796), abbé Guillaume Thomas François R a y n a l (1713—1796), Claude Andrien H e l v é t i u s (1715—1771), „osobní nepřítel Boha“ baron Heinrich Dietrich H o l b a c h (1723—1789), Anne Jacques Robert T u r g o t (1727—1781), markýz Marie Jean Antoine Nicolas Caritat de C o n d o r c e t (1743—1794) aj. Jejich úsilí vedlo alespoň k vydání ediktu o nekatolících z roku 1787, jímž bylo v předvečer revoluce zlepšeno občanské postavení protestantů. I když otázka náboženské svobody jako jednoho z lidských práv nebyla ani zdaleka jedním z hlavních problémů a cílů revoluce,⁶⁾ bylo v srpnu 1789 dosaženo jejího zakotvení — nepochybně i pod dojmem skvělého vystou-

⁵⁾ Ke Kalvínovu učení o přirozených právech srov. blíže A. G r o b m a n n: Das Naturrecht bei Luther und Calvin, Eine politische Untersuchung, Marburg—Wilhelmsberg 1953.

⁶⁾ Srov. S. J. S a m w e r: Die französische Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte von 1789/91, Hamburg 1970, str. 250. Dále jen „S a m w e r: Erklärung“.

pení protestanta Rabauta Saint-Etienne — v Prohlášení práv člověka a občana.

Podobný osud mělo i Kalvínem požadované a monarchomachy kalvinistickými (jako byli např. François Hotman či Franciscus Hotomannus, Theodore de Beze, Hubert Longuet, Philippe de Mornay seigneur Du Plessis-Marly⁷⁾ a později katolickými (jako byl například Jean Boucher) prosazované právo na odpor proti panovníkovi. Toto učení však mělo jen stavovsky omezený charakter. Takto chápané právo na odpor se udrželo až do roku 1789, kdy dochází k jeho „demokratizaci“ a kdy nabývá v podmínkách buržoazní revoluce nové, pochopitelně třídně omezené povahy.

Až dosud jsme se zabývali oběma uvedenými právy, jejichž chápání nepřekročilo před rokem 1789 rámec feudálních koncepcí.

V procesu ideové, politické a právní přípravy revoluce a budoucího Prohlášení lidských a občanských práv byly však učiněny první kroky i k vymezení a prosazení dalších lidských a občanských práv.

V této souvislosti je třeba připomenout, že výchozím bodem představy nepromlčitelných a nezadatelných lidských práv a koneckonců i jádrem přirozenoprávních učení o státu se stalo učení o smlouvě.⁸⁾

Z tohoto výchozího bodu pak v té či oné míře vycházela řada francouzských filozofů a politických a právních teoretiků, kteří se během 18. století vyslovili k problému lidských práv a zapojili se do zápasu o ně.

V této souvislosti lze zmínit alespoň některé, jako byli Burlamaqui, d'Argenson, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Turgot, encyklopedisté a fyziokraté.

Tak např. už zmíněný Burlamaqui se vyslovoval pro rovnost a svobodu lidí, kteří mají mít se stejnou příležitostí i stejná práva.⁹⁾

Markýz d'Argenson vznesl požadavek svrchovanosti lidu, zrušení feudálních výsad a svobody tisku.¹⁰⁾

Abbé Raynal připouštěl a hájil právo na povstání proti despotismu a svrchovanost národa zejména také v otázce daní.¹¹⁾

⁷⁾ Ke kalvinistickým monarchomachům srov. např. R. Treumann: Die Monarchomachen. Eine Darstellung der revolutionären Staatslehren des XVI. Jahrhunderts (1573—1599), Leipzig 1895; J. Dennert (Hrsg.): Beza, Brutus, Hotman, Calvinistische Monarchomachen. Übersetzung von H. Klingelhöfer, Köln—Opladen 1968.

⁸⁾ Srov. Oestreich: Entwicklung, str. 29.

⁹⁾ Srov. Samwer: Erklärung, str. 281.

¹⁰⁾ Srov. J. Vozka: Duchovní revoluce ve Francii XVIII. století, Praha 1948, str. 23.

¹¹⁾ Srov. Vozka: Duchovní revoluce, str. 41.

¹²⁾ K jeho osobnosti a dílu srov. E. Faguet: La politique comparée de Montesquieu, Rousseau et Voltaire, Paris 1902; J. Dedieu: Montesquieu et la tradition politique anglaise en France, Les sources de l'„Esprit des Lois“, Paris 1909; E. Carcassonne: Montesquieu et le problème de la constitution française, Paris 1927; A. Mathiez: La place de Montesquieu dans l'histoire des doctrines poli-

Jeden z velkých politických a právních myslitelů Montesquieu¹²⁾ se ve svém rozsáhlém, pozoruhodném díle vyslovil rovněž k otázce lidských a občanských práv. Někteří historikové, jako např. BARRIÈRE,¹³⁾ CASSIN¹⁴⁾ a KÄGI¹⁵⁾ zastávají názor, že jádrem jeho učení nebyla státní moc, síla a velikost státu, ale „lidská důstojnost“ (*dignité humaine*), kterou mělo zabezpečit uspořádání státu a jeho funkcí. Montesquieu, usilující o prosazení myšlenky individuálních svobod, se zabýval pocho-pitelně především otázkou svobody a rovnosti. Se svobodou spojoval i právo občana na bezpečnost a daňovou zákonnost. Pozoruhodné, i když ne zcela jednoznačné stanovisko zaujal v otázce rovnosti. Uznával sice přirozenou rovnost či, jinak řečeno, rovnost lidí od přírody, připouštěl však a předpokládal jako zcela běžný jev nerovnost politickou. Zásadně se postavil proti otroctví, o kterém napsal: „Otroctví je proti přirozenému právu; podle kterého se všichni lidé rodí svobodní a nezávislí.“ Montesquieu prosazoval i jednotlivá konkrétní individuální práva a svobody, jako svobodu smýšlení, svobodu náboženskou, právo na bezpečnost, právo na vlastnictví. Mimořádně zajímavý je jeho postoj k vlastnictví. Montesquieu totiž nepokládal vlastnictví za přirozené právo, které by existovalo před vznikem státu. Soukromé vlastnictví však nemělo podle něho zůsta-

tiques du XVIIIe siècle, in: Annales historiques de la Révolution française, 1930, str. 97—117; J. D e d i e u: Montesquieu, l'homme et oeuvre, Paris 1943; K. G r z y b o w s k i: Montesquieu — kompromis feudalnomieszczański, in: Państwo i prawo, 1948, str. 9—10; R. C a s s i n: Montesquieu et les droits de l'homme, in: La Pensée politique et constitutionnelle de Montesquieu, Bicentenaire de l'„Esprit des lois“, 1748—1948, Paris 1952, str. 183—190; P. B a r r i è r e: L'humanisme de l'„Esprit des lois“, in: La Pensée politique et constitutionnelle de Montesquieu, Bicentenaire de l'„Esprit des lois“, 1748—1948, Paris 1952, str. 97—115; K. G r z y b o w s k i: Monteskiusz i jego dzieło, Sesja naukowa w dwusetna rocznice śmierci, Wrocław 1956; B. M i r k i n e — G u é t z e v i c h — H. P u g e t: Bi-centenaire de l'Esprit des lois (1748—1948), Montesquieu, sa pensée politique et constitutionnelle, Paris 1958; L. A l t h u s s e r: Montesquieu, la politique et l'histoire, Paris 1959; W. K ä g i: Von der klassischen Dreiteilung zur umfassenden Gewaltleitung, in: Verfassungsrecht und Verfassungswirklichkeit, Festschrift für Hans Huber, Bern 1961, str. 151 až 173 (dále jen „K ä g i: Dreiteilung“); J. B a s z k i e w i c z — F. R y s z k a: Historia doktryn politycznych i prawnych, V. vyd., Warszawa 1984, str. 234—244; H. O l s z e w s k i: Historia doktryn politycznych i prawnych, II. vyd., Warszawa 1984, str. 179—186.

V naší literatuře se životem a dílem Ch. Montesquieuu zabývali například V o z k a: Duchovní revoluce, str. 42—50; J. B o g u s z a k — P. P e š k a: La théorie de la séparation des pouvoirs chez Montesquieu, sa signification et sa mort, in: Bulletin de droit tchécoslovaque, XIII, 1955, str. 63—101; F. B o u r a: La signification historique de l'oeuvre de Montesquieu, in: Bulletin de droit tchécoslovaque, XIII, 1955, str. 3—44; I. B y s t ř i n a: Les vue de Montesquieu sur l'Etat et le droit et leur plans dans l'histoire des doctrines politiques, in: Bulletin de droit tchécoslovaque, XIII, 1955, str. 45—62; R. N. F o u s t k a: Montesquieu et la révolution française, in: Bulletin de droit tchécoslovaque, XIII, 1955, str. 102—116; S. B a l í k m l. — I. F e n d r y c h o v á: Ch. L. Montesquieu a přirozenoprávní škola, in: Společenské vědy ve škole, roč. 1981—1982, č. 5, str. 143—145 aj.

¹²⁾ Srov. B a r r i è r e: L'humanisme, str. 106.

¹⁴⁾ Srov. C a s s i n: Montesquieu, str. 183 a násl.

¹⁵⁾ Srov. K ä g i: Dreiteilung, str. 153 a násl.

vat ve stínu veřejného zájmu. V důsledku toho, i když připouští vyvlastnění, zdůrazňuje, že se tak může stát jen za náhradu.

Montesquieuovo učení požívalo jak před revolucí, tak za revoluce značné autority bez ohledu na to, že autor sám zůstával v povědomí mnoha lidí příslušníkem „šlechty pláštěnek“ (*noblesse de robe*). Např. MARAT¹⁶⁾ zdůrazňuje, že Montesquieu prosazoval jako první lidská práva. Řada historiků se shoduje v tom, že Montesquieu může být právem pokládán za jednoho z duchovních otců Prohlášení práv člověka a občana z roku 1789, i když některé články tohoto prohlášení nejsou s jeho názory plně v souladu.¹⁷⁾

Dalším myslitelem, který usiloval o vymezení a uznání lidských práv, byl V o l t a i r e,¹⁸⁾ který na otázku, co to znamená být, svobodným, odpověděl hrdě, že to znamená znát lidská práva.¹⁹⁾ Je tudíž pochopitelné, že i on se vyslovil jak k otázce svobody a rovnosti, tak i jednotlivých lidských práv.

Voltaire, u něhož lze pozorovat v nejednom směru určité rozpory mezi teorií a praxí, zaujal, podobně jako Montesquieu, nejednoznačné stanovisko především v otázce rovnosti. Svědčí o tom jeho výroky jako „Všichni jsme stejně lidmi, ale ne rovnými členy společnosti“ nebo „Rovnost je tudíž věc nejpřirozenější a zároveň přelud“ atd. Jinými slovy, uznával sice rovnost lidí od přírody, ale odmítal společenskou a stavovskou rovnost a odstranění třídního rozdělení společnosti. O prostém lidu mluvil jako o „sběři“ (*canaille*).

Svobodu chápal jako podřízenost zákonům. Za součást politické svobody, jím blíže nedefinované, pokládal podíl národa na politické moci.

Voltaire podobně jako Locke věřil, že základem společnosti jsou lidská práva: Právo na život, na politickou svobodu, na svobodu smýšlení, na vlastnictví, které pokládal za nejposvátnější právo.

Další velkou, nemálo rozpornou osobností byl R o u s s e a u.²⁰⁾

V ideovém pohybu předrevoluční Francie byl představitelem demokra-

¹⁶⁾ J. P. Marat: La Constitution ou Projet de Déclaration des Droits de l'homme et du citoyen, suivi d'un plan de Constitution juste, sage et libre, Paris 1789, str. 3.

¹⁷⁾ Srov. Cassin: Montesquieu, str. 185 a násl.; P. Bastid: Montesquieu et les Etats-Unis, in: La Pensée politique et constitutionnelle de Montesquieu, Bicentenaire de l'„Esprit des lois“, 1748—1948, Paris 1952, str. 331 a násl.; C. Brinton: Die Revolution und ihre Gesetze, Frankfurt/M. 1959, str. 72; Samwer: Erklärung, str. 287.

¹⁸⁾ K jeho osobnosti a dílu srov. např. Faguet: Politique; F. M. A. Voltaire: Rozprava o snášenlivosti. Přel. A. Gottwald, Praha 1912; M. Goubard: Voltaire et l'impôt, Paris 1931; F. M. A. Voltaire: Les pages immortelles de Voltaire, Paris 1931; A. Maurois: Život Voltairův. Přel. M. Weinfurterová, Praha 1933; Vozka: Duchovní revoluce, str. 63—67; T. Besterman: Voltaire, London 1959; K. N. Dierzawin: Wolter, Warszawa 1962.

¹⁹⁾ Srov. Oestreich: Entwicklung, str. 53 a násl.: „Znamená to znát práva člověka, neboť kdo je jednou pozná, je samozřejmě brání.“

²⁰⁾ K jeho osobnosti a dílu srov. F. Eppensteiner: Rousseaus Einfluß auf die vorrevolutionären Flugschriften und den Ausbruch der Revolution, Tübingen

tického proudu. V souladu s tím se nejen on, ale i jeho žáci pokusili načrtnout obraz demokratického státu, ve kterém by bylo přiznáno lidu významné postavení. Od ostatních myslitelů se Rousseau neodlišuje jen tímto přístupem, ale i tím, že za stěžejní otázku svého filozoficko-společenského systému pokládá rovnost jako podmínku skutečné svobody.

Otázkou rovnosti a nerovnosti lidí se zabývala už jedna z jeho prvních prací „Rozprava o původu nerovnosti lidí“ z roku 1753. Za příčinu nerovnosti pokládal soukromé vlastnictví.

Rousseau si jako první položil otázku „Jaká společenská forma může lidstvu zajistit největší míru svobody?“ Pokusil se na ni odpovědět svým dílem „O společenské smlouvě neboli o zásadách státního práva“. V této knize, pokládané za „bibli moderní demokracie“ (VOZKA), Rousseau nejen rozvinul teorii vzniku společnosti a státu, ale podřizuje společnost a jedince „obecné vůli“ (*volonté générale*).

I když společenská smlouva a „obecná vůle“ jsou ústředními pojmy díla, Rousseau v něm vyložil i řadu myšlenek, týkajících se rovnosti, svobody, svrchovanosti lidu, rovnosti v přístupu ke vzdělání a společenským vymoženostem. Soukromé vlastnictví pokládal za zdroj nerovnosti lidí. Proto k němu zaujal jiné stanovisko než ostatní myslitelé. V zásadě, i když neusiloval o zničení soukromého vlastnictví, připouštěl pronikavé zásahy do něho a dával přednost vlastnictví státnímu před soukromým.

Zbývá jen dodat, že Rousseau sám i jeho názory se stávají už za jeho života předmětem výtek a kritiky ze strany encyklopedistů, Voltaira atd. Jedni Rousseaua považují, s ohledem na jeho postoj k civilizaci, za hlásatele anarchie, jiní jej kritizují pro „demokratický despotismus“.

Starší i novější historikové se rozcházejí i v otázce vlivu Rousseauova díla před revolucí i na jejím počátku. Jedni mluví o dalekosáhlém vlivu, jiní ukazují, že např. „Společenská smlouva“ nebyla v době vypuknutí revoluce příliš známá.²¹⁾ Rovněž ohlas Rousseauových politických názorů

1914; A. Cobban: Rousseau and the modern state, London 1934; E. Reiche: Rousseau und das Naturrecht, Berlin 1935; Vozka: Duchovní revoluce, str. 68 až 82; A. Déathé: Jean Jacques Rousseau et la science politique de son temps, Paris 1950; Szcipianow: Społeczno-polityczne i filozoficzne poglądy Rousseau, Warszawa 1952; F. G. Alexandrov aj.: Dějiny filosofie, II, Praha 1952, str. 359—372; A. Burda: Metoda i ogólny charakter doktryny J. J. Rousseau, Lublin 1954; A. Peretiatkowicz: Jan Jakub Rousseau, filozof demokracji społecznej, Poznań 1959; I. Fetcher: Rousseaus politische Philosophie, Neuwied 1960; J. McDonald: Rousseau and the French Revolution 1762—1791, London 1961; G. Vossler: Rousseaus Freiheitslehre, Göttingen 1963; M. Imboden: Rousseau und die Demokratie, Tübingen 1963; G. May: Rousseau par lui-même, Paris 1963; K. G. Haegi: Die politische Freiheit im Werk von Jean-Jacques Rousseau, Winterthur 1963; J. Michalski: Rousseau i sarmacki republikanizm, Warszawa 1977; Baszkiewicz — Ryszka: Historia, str. 249—260; Olszewski: Historia, str. 190—197 aj.

²¹⁾ Srov. McDonald: Rousseau, str. 43 a násl., nebo později Samwer: Erklärung, str. 294.

nebyl v předvečer revoluce příliš velký.²²⁾ Svědčí o tom skutečnost, že např. roku 1788 byl ohlas zjevný v 15 agitačních brožurách, roku 1789 už ve více než 100 agitačních brožurách z celkového počtu několika tisíc. Odkazy na „Společenskou smlouvu“ se vyskytovaly jen sporadicky.

Protichůdná stanoviska najdeme i při zkoumání otázky, do jaké míry Rousseauovo učení o „obecné vůli“ připouštělo existenci individuálních práv. Někteří autoři se snaží prokázat logickou a historickou spojitost Rousseauova učení o „obecné vůli“ s Prohlášením práv člověka a občana.²³⁾ Jiní zastávají v tomto ohledu skeptické stanovisko.²⁴⁾ Někteří autoři dokonce Rousseaua označují za „totalitního předchůdce“ jakobínského teroru a novověkých lidovědemokratických a socialistických států, neboť Rousseau prý vydává jedince diktatuře lidu.²⁵⁾

Zbývá jen dodat, že v Ústavodárném shromáždění byla řada Rousseauových obdivovatelů, jako byli např. d'Antraigues, Barère de Vieuzac, Crenière, Grégoire, La Revellière-Lépeaux, Mirabeau, Robespierre, Sieyès, mimo půdu Ústavodárného shromáždění např. Brissot, Servan aj. Nešlo

²²⁾ Srov. M c D o n a l d: Rousseau, str. 52 a násl.

²³⁾ Srov. např. P. D u c l o s: La Notion de Constitution dans l'Oeuvre de l'Assemblée Constituante de 1789, Paris 1932, str. 196 a násl.

²⁴⁾ Srov. E. B l u m: La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen, Texte avec Commentaire suivi, Paris 1902, str. 119; L. S a l t e t: L'origine religieuse de la Déclaration des Droits de l'Homme, in: Conférences pour le temps présent, Paris 1903, str. 82; O. v o n G i e r k e: Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien, 3. Aufl., Breslau 1903, str. 117; E. D o u m e r g u e: Les origines historiques de la Déclaration des Droits de l'homme et du citoyen, in: Revue du droit public et de la science politique en France et à l'étranger, 21, 1904, str. 721 a násl.; A. W a h l: Vorgeschichte der französischen Revolution, I, Tübingen 1905, str. 139; E. C h a m p i o n: J.-J. Rousseau et la Déclaration des Droits de l'Homme, in: Revue politique et littéraire (Revue bleue), 1909, str. 238; M. G r o n d i n: Les doctrines politiques de Locke et les origines de la Déclaration des Droits de l'Homme de 1789, Bordeaux—Ribérac 1920, str. 25 a násl.; G. J e l l i n e k: Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte, 4. Aufl., Leipzig 1927, str. 6 a násl.; H. P l a n i t z: Zur Ideengeschichte der Grundrechte, in: Die Grundrechte und Grundpflichten der Reichsverfassung, Kommentar zum zweiten Teil der Reichsverfassung in Gemeinschaft mit H. Planitz herausgegeben von Hans Carl Nipperdey, VII, Berlin—Mannheim 1930, str. 667; I m b o d e n: Rousseau, str. 11 a násl.; P. L i v e r: Von der Freiheit in der alten Eidgenossenschaft und nach den Ideen der französischen Revolution, in: Die Freiheit des Bürgers im schweizerischen Recht, Festgabe zur Hundertjahrfeier der Bundesverfassung, herausgegeben von den juristischen Fakultäten der schweizerischen Universitäten, Zürich 1948, str. 37—52; K. E r d m a n n: Volkssouverenität und Kirche, Köln 1949, str. 98; A. V e r d r o s s — D r o ß b e r g: Abendländische Rechtsphilosophie, Ihre Grundlagen und Hauptproblem im geschichtlichen Schau, Wien 1958, str. 120 aj.

²⁵⁾ Srov. R. S t a n k a: Die Menschenrechte, Ihre Geschichte und ihre Problematik, Zwei Vorträge, Wien 1954, str. 15; W. A n d r e a s: Das Zeitalter Napoleons und die Erhebung der Völker, Heidelberg 1955, str. 60; E. F r i e d e l l: Aufklärung und Revolution, Vom Siebenjährigen Krieg bis zum Wiener Kongreß, München 1961, str. 80 a násl.; G. D a h m: Deutsche Recht, Die geschichtlichen und dogmatischen Grundlagen des geltenden Rechts, 2. Aufl., Stuttgart 1963, str. 236 a násl.; R. P e l l o u x: Le citoyen devant l'Etat, 2e éd., Paris 1963, str. 14 a násl.; M c D o n a l d: Rousseau, str. 12 a násl.; C. A. C o l l i a r d: Libertés publiques, 3e éd., Paris 1968, str. 13; J. F r e u n d: Der Grundgedanke der politischen Philosophie von J.-J. Rousseau, in: Der Staat, 7, 1968, str. 1 a násl.

však o nekritické obdivovatele, kteří by bez dalšího přejímali ve složité situaci na počátku revoluce Rousseauovy názory.²⁶⁾

Turgot,²⁷⁾ zařazovaný neprávem mezi fyziokraty, ve svých spisech požadoval především svobodu v nejširším slova smyslu. Usiloval, jak jsem řekl, i o náboženskou svobodu. Hlásal rovnost náboženských směrů a náboženskou toleranci: V případě náboženské nesnášenlivosti vládce nejsou poddaní povinni ho poslouchat. Jejich vzpoura, vyvolaná tímto panovníkovým postojem, je spravedlivá. Jinými slovy, Turgot spojuje, podobně jako monarchomachové, právo na odpor s náboženským útlakem ze strany panovníka.

Encyklopedisté²⁸⁾ byli francouzští filozofové a teoretikové, kteří se sdružili k vydávání „Encyklopedie“, podle níž také dostali své označení.

Encyklopedisté, ke kterým patřili myslitelé jako Diderot, d'Alembert, Montesquieu, Helvétius, Holbach, Rousseau, Voltaire, Turgot, Buffon, La Mettrie, Quesnay aj., se právem pokládají za „duchovní elitu francouzského osvícenství“ (VOZKA). Organizátorem Encyklopedie a vůdčí osobností mezi encyklopedisty byl materialistický filozof Denis Diderot (1713—1784).²⁹⁾

Encyklopedisté netvořili, jak to ostatně naznačuje už jejich složení, jednotný blok. Shodovali se však v odporu proti despotismu, v myšlence náboženské snášenlivosti, ve víře v rozum, vědecké poznání a lidský pokrok. Těžiště jejich společenské kritiky spočívalo v oblasti náboženské. Nasvědčuje tomu protináboženská tendence „Encyklopedie“, která chtěla sloužit lidstvu kritikou společenských zlořádů a propagací reformy společnosti. Kritika zprvu umírněná, postupně stále ostřejší, zasahovala do mnoha oblastí, oblast lidských práv nevyjímaje, i když encyklopedisté sami nepředložili žádný návrh prohlášení lidských práv.

Encyklopedisté požadovali náboženskou snášenlivost a svobodu, rovnost daňovou, rovnost v přístupu k veřejným úřadům podle schopností, rovnost před zákonem. Shodně s Voltairem odmítali rovnost majetkovou. Upírali lidu účast na politické moci. Příznačný je v tomto ohledu d'Alembertův výrok „Svoboda je statek, který není pro lid. Neboť lid je dítě, které padá a zraňuje se, když se nechá samotné běhat, a které vstává, jen aby tlouklo

²⁶⁾ Srov. Samwer: Erklärung, str. 295.

²⁷⁾ K jeho osobnosti a dílu srov. např. B. Foustka: Turgot, sociolog, Třeboň 1891; C. J. Gignoux: Turgot, Paris 1946; Vozka: Duchovní revoluce, str. 83—87.

²⁸⁾ Blíže k encyklopedistům a jejich teoriím srov. např. L. Ducros: Les Encyclopédistes, Paris 1900; E. Weis: Geschichtsschreibung und Staatsauffassung in der Französischen Encyklopädie, Wiesbaden 1956.

²⁹⁾ K jeho osobnosti a dílu srov. např. I. K. Luppold: Diderot, Paris 1936; D. Mornet: Diderot, Paris 1941; Vozka: Duchovní revoluce, str. 55—58; G. Lefebvre: Diderot, Paris 1959 aj.

svou vychovatelku.“ Soukromé vlastnictví encyklopedisté pokládali za posvátné a za první z přirozených práv. Z tohoto postoje pramení jejich neochota potlačit feudální práva, která pokládali za vlastnictví, bez náhrady. Připouštěli nejvýš jejich výkup.

Encyklopedisté představovali v ideových prouděch předrevoluční Francie jakéhosi prostředníka. Ani jejich úloha, ani vliv před revolucí nejsou jednoznačně hodnoceny. Někteří autoři jejich úlohu hodnotí kladně a přisuzují jim velký vliv. Jiní autoři zastávají skeptické mínění. Upozorňují zejména na to, že diskuse encyklopedistů, po výtce akademické, se odehrávaly na půdě exkluzivních politických salónů, jako byl Holbachův, Helvétioův, paní Geoffrin, paní Lespinasse, paní de Necker aj., kam širší vrstvy neměly přístup. Sama „Encyklopedie“, plným titulem „Encyklopedie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers“ (1751—1765/80), nebyla navzdory svému titulu a Diderotově předmluvě dostupná pro široké vrstvy nezámožných lidí. „Encyklopedie nebyla dělána pro chudé,“ napsal GODECHOT,³⁰⁾ „její cena, na danou dobu příliš vysoká — 270 liber — ji stačila vyhradit pro bohaté třídy. Program filozofů, který rozvíjí, je pro bohaté.“

Mnohem větší vliv měli podle téhož autora fyziokraté.³¹⁾ Do jejich řad patřili Quesnay, Gournay, Turgot, Mirabeau aj. Někteří z nich, jako např. Mirabeau, se stali roku 1789 členy Ústavodárného shromáždění.

I když mezi fyziokraty nebyly takové zářivé osobnosti jako v případě encyklopedistů, síla a vliv fyziokratů spočívaly v jejich sepětí s praxí, protože mnozí fyziokraté vyvíjeli značnou aktivitu v oblasti hospodářské a politické. Není pochyb o tom, že takové spojení s hospodářskou a politickou praxí se muselo do značné míry promítnout i v jejich teoriích a koneckonců i v oblasti lidských a občanských práv.

V této souvislosti je třeba připomenout, že zásluhou fyziokratů byla od poloviny 18. století zahájena veřejná diskuse o lidských a občanských právech. Fyziokraté, vycházející z představy „přirozeného řádu“ (*ordre naturel*), vystoupili s myšlenkou tzv. zákoníku přírody (*code de la nature*), to jest souboru přirozených zákonů, které nesmějí být porušeny. Od této myšlenky nebylo daleko k Prohlášení práv člověka a občana 1789. S požadavkem sestavení takového prohlášení vystoupil např. jeden z nejvýznamnějších fyziokratů a osobní přítel Turgotův Condorcet,³²⁾

³⁰⁾ Godechot: Institutions, str. 11.

³¹⁾ K fyziokratům a jejich učení srov. např. B. Güntzberg: Die Gesellschafts- und Staatslehren der Physiokraten, Leipzig 1907; G. Weulersse: Le mouvement physiocratique en France, Paris 1910; L. Cheinisse: Les idées politiques des physiocrates, Paris 1914; H. Hollack: Der Physiokratismus und die absolute Monarchie, in: Historische Zeitschrift, 145, 1932, str. 517—549; G. Weulersse: La physiocratie sous les ministères de Turgot et de Necker (1744—1781), Paris 1951; R. Daval: Histoire des idées en France, Paris 1962; Samwer: Erklärung, str. 305 a násl.; Godechot: Institutions, str. 11 a násl. aj.

který ve své brožuře „Idées sur despotisme“ (1788) požaduje, aby se všechna přirozená práva člověka či, jinak řečeno, přirozená lidská práva shrnula v prohlášení, které by bylo slavnostně vyhlášeno za tím účelem, aby zákonodárné moci bylo znemožněno přijímat opatření, která by je porušovala. Tým autor požadoval v jiné brožuře, nazvané „Réflexions sur les pouvoirs à donner par les provinces à leurs députés aux États généraux“ (1789), aby nebyla poskytována peněžní výpomoc „pokud nebudou uznána a konstatována práva národa“.

Fyziokraté, jejichž představa člověka a lidských práv souvisela s potřebami kruhů, usilujících o ekonomický rozvoj Francie, kladli důraz na vlastnictví, svobodu, bezpečnost, svobodu tisku a smýšlení.

V otázce soukromého vlastnictví jak fyziokraté, tak ekonomisté zastávali jednotné stanovisko. Vlastnictví pokládali za přirozené, posvátné a nedotknutelné právo. Vlastnictví bylo pro ně prvním z přirozených práv. Člověk je vlastníkem své osoby, tudíž je svobodný. Jeho svoboda se nemůže uplatňovat jen v případě, když škodí jinému. Přímým důsledkem vlastnictví osoby je chránit vlastnictví a svobodu proti těm, kdo je napaďají ve jménu rovnosti.

Postoj fyziokratů se promítl nejen v Prohlášení práv člověka a občana, ale i v jiných případech velmi výrazně.

Až dosud jsme mluvili o filozofických zdrojích Prohlášení práv člověka a občana z roku 1789.

K nim se ve druhé polovině 18. století, zejména pak v posledních desetiletích „starého režimu“ úzce přimykají ještě různé pamětní spisy a pojednání a v letech 1789—1792 četné agitační brožury.³²⁾

Pamětní spisy a pojednání, zaměřené na hospodářské, politické, právní a sociální otázky, se objevují v nevelkém počtu už před rokem 1787. Teoretické rozbory jsou v nich zpravidla spojeny s návrhy reforem v oblasti hospodářské³⁴⁾ a státoprávní,³⁵⁾ usilují o zrovnoprávnění protestantů s katolíky,³⁶⁾ o odstranění a zrušení otroctví černých³⁷⁾ atd.

³²⁾ K jeho osobnosti a dílu srov. např. F. A l e n g r y: Condorcet, Guide de la Révolution française, Théoricien du droit constitutionnel et Précurseur de la science sociale, Paris 1904; L. A u g e r: Marquis de Condorcet (1743—1794), Mathématicien, Philosophe et Conventionnel, in: Les Contemporains, No. 939, Paris 1910; F. B u s s o n: Condorcet, Paris 1929; V o z k a: Duchovní revoluce, str. 88—96 aj.

³³⁾ Podrobněji k nim srov. např. G. K u p f e r: Studien zur Broschürenliteratur der Französischen Revolution, 1786—1792, Berlin 1931.

³⁴⁾ Např. ekonomista D u P o n t de N e m o u r s, předek amerických velkoprumyslníků téhož jména, ve spise „Table raisonnée des principes de l'économie politique“ (1783) nebo B o n c e r f v „Les inconvenients des droits féodaux“ (1776) aj.

³⁵⁾ Např. markýz M i r a b e a u v „Mémoire concernant l'utilité des Etats provinciaux“ (1750), P é t i o n v „Les lois civiles et l'administration de la justice“ (1762) aj.

³⁶⁾ Např. R a b a u t S a i n t - E t i e n n e v „Triomphe de l'intolérance“ (1776) nebo C o n d o r c e t v „Réflexions d'un citoyen catholique sur les lois de France relatives aux Protestants“ (1778) aj.

³⁷⁾ C o n d o r c e t se vyslovil také pro zrušení otroctví černých ve spise „Réflexions sur l'esclavage“ (1778).

Na rozdíl od těchto spisů, spojujících teoretické úvahy s návrhy reforem v rámci stávajícího zřízení, tzv. agitační brožury, vydávané po roce 1787, souvisely vyhraněně s narůstající revoluční situací.

Těchto brožur se v letech 1787—1789 objevilo velké množství. Jejich počet není dodnes přesně stanoven: Podle SAGNACA³⁸⁾ bylo vydáno 4—5 tisíc titulů. Jiní autoři uvádějí podstatně nižší počet titulů.³⁹⁾ SAMWER⁴⁰⁾ nicméně soudí, že jen ve veřejných knihovnách v Paříži, Londýně, Curychu, Leningradě atd. je uloženo na 3 tisíce titulů.

Týž autor rozděljuje agitační brožury z let 1787—1789 do dvou vln, které se od sebe do jisté míry odlišují.⁴¹⁾ V první vlně autoři volají po svobodě a bezpečnosti, požadují ústavu a záruku jednotlivých práv. Objevují se i první návrhy Prohlášení lidských a občanských práv.⁴²⁾ Ve druhé vlně, vydávané v podmínkách volebního boje a narůstajícího napětí mezi stavy, se jak revoluční a liberální, tak konzervativní autoři zabývají pojmem ústavy, rozvíjejí učení o lidských právech, předkládají nejen požadavky jednotlivých práv člověka a občana, ale i jeho povinností. Někteří předkládají už i návrhy Prohlášení práv člověka a občana. Ústředním problémem je zajištění svobody. Do jaké míry byli autoři agitačních brožur ovlivněni domácími či cizími vzory, není podle mého názoru dosud uspokojivě a jednoznačně vyřešeno. I když většina agitačních brožur čerpala pravděpodobně z domácích filozofických, politických a právních zdrojů, nelze vyloučit ani vzory a vlivy cizí.⁴³⁾ Jejich důkazem nemohou být pochopitelně jen zjevné odkazy. Tyto vlivy se nemusely jevit jako přímé, někdy snad dokonce málo tvůrčí a mechanické převzetí cizích myšlenek a vzorů, ale mohly být důsledkem filozofického, politického

³⁸⁾ Ph. Sagnac: *La Fin de l'Ancien Régime et la Révolution Américaine* (1763 až 1789), Paris 1941, str. 476.

³⁹⁾ Např. Ch. L. Chassin: *Le Génie de la Révolution*, I, Paris 1863, str. 416, uvádí 1500 titulů, Eppensteiner: *Rousseaus Einfluß*, str. V mluví o 1050 titulech.

⁴⁰⁾ Samwer: *Erklärung*, str. 7.

⁴¹⁾ Samwer: *Erklärung*, str. 6.

⁴²⁾ Srov. v této souvislosti Condorcetovy spisy „De l'influence de la Révolution d'Amérique sur l'Europe, à M. le Marquis de la Fayette, qui à l'âge où les hommes ordinaires sont à peine connus dans leur société, a mérité le titre de bienfaiteur des deux mondes par un habitant obscur de l'ancien hémisphère“ (1786), „Lettres d'un bourgeois de New-Haven à un citoyen de Virginie“ (1787) a „Lettres d'un citoyen des Etats-Unis à un Français sur les affaires présentes“ (1788) nebo „adresu“ hraběte Mirabeau „Aux Bataves sur le Stathouderat“ (1788).

⁴³⁾ Srov. např. Grondin: *Doctrines*; G. Chinard: *Volney et l'Amérique d'après des documents inédits et sa correspondance avec Jefferson*, Baltimore—Paris 1923; G. Chinard: *The letters of Lafayette and Jefferson, with an introduction and notes*, Baltimore—Paris 1929; Lucy M. Gidney: *L'influence des Etats-Unis d'Amérique sur Brissot, Condorcet et Mme Roland*, Paris 1930; L. Gottschalk: *The letters of Lafayette to Washington, 1777—1799*, New York 1944; G. Chinard: *La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen et ses antécédents américains*, Washington 1945; G. Chinard: *Notes on the american origins of the „Déclaration des Droits de l'homme et du citoyen“*, in: *Proceedings of the American Philosophical Society*, 98, 1954, str. 333—396 aj.

a právního povědomí určitých kruhů francouzské společnosti, které byly s cizími myšlenkovými proudy obeznámeny.

Mluvili jsme už dříve o vlivu filozofů. Zbývá dodat, že se projevil i v remonstracích svrchovaných soudních dvorů a do jisté míry i v soupisích stížností pro generální stavy 1789.

Oba tyto zdroje lze pokládat za součást francouzských politických tradic.⁴⁴⁾ K nim je třeba připojit ještě deklarace generálních stavů před rokem 1614, kdy přestaly být na 175 let svolávány.

V této souvislosti je třeba připomenout, že např. generální stavy už od poloviny 14. století se dovolávají „základních zákonů“ (*lois fondamentales*) a „nezadatelných práv“ (*droits imprescriptibles*). Tak např. už roku 1355 generální stavy protestují ve jménu svobody proti královskému „kořistnímu právu“ (*droit de prise*), to jest proti právu na rekvizice. Zastánci stavovských svobod a stavovského zřízení Philippe Pot a Jehan Masselin se postavili na stanovisko svrchovanosti lidu, kterému přísluší právo svými volenými zástupci, to jest generálními stavy spravovat zemi a schvalovat daně.⁴⁵⁾

Určitý vklad do boje za lidská a občanská práva přinesly i svrchované soudní dvory, parlamenty,⁴⁶⁾ vycházející rovněž z francouzských politických tradic. Tak například pařížský parlament se ve svých remonstracích z roku 1755 odvolává na „neměnné“ (*immuables*) základní zákony. Od šedesátých let 18. století se za základní zákony či spíše základní práva pokládají osobní svoboda a nedotknutelnosti vlastnictví. Parlament v Bordeaux, jehož prezidentem byl svého času i Montesquieu, prohlašuje za základní práva „čest, svobodu a vlastnictví občana“. Roku 1771 Soud nepřímých daní (*Cour des aides*) prohlašuje: „Bůh vložil korunu na hlavu králi proto, aby zajistil poddaným bezpečí jejich života, svobodu jejich osoby a pokojné vlastnictví jejich majetku. Ve Francii je několik nedotknutelných práv, která náleží národu.“ Roku 1776 prohlašuje pařížský parlament ve své remonstraci, že „prvním pravidlem spravedlnosti, základním pravidlem přirozeného práva je zachovat každému, co mu náleží...“. Ještě roku 1788, necelý rok před svoláním generálních stavů, pařížský parlament vypočítává základní zákony království, zahrnující také určitá práva každého občana. Dodejme, že členy ústavodárného Národního shromáždění byli i někteří členové parlamentů, jako Adrien Du Port, Durand-Maillane aj., tedy lidé, kteří se mohli opírat i o politické tradice parlamentů.

Dalším významným zdrojem Prohlášení práv člověka a občana byly,

⁴⁴⁾ Srov. podrobněji Samwer: Erklärung, str. 324 a násl.

⁴⁵⁾ Srov. Godechot: Institutions, str. 29.

⁴⁶⁾ Srov. A. Mattschaff: Die Entwicklung der politischen Ansichten des Pariser Parlaments in den Jahren 1715—1789, Tübingen 1929.

jak už jsme naznačili, s o u p i s y s t í ž n o s t í (*cahiers de doléances*),⁴⁷⁾ požadující vypracování deklarace lidských a občanských práv. Některé ze soupisů přímo zdůrazňovaly některá lidská práva, jako svobodu, vlastnictví atd. Některé obsahovaly už i návrhy takové deklarace. Mezi nejvýznamnější v tomto ohledu patřil soupis stížností třetího stavu Nemours, redigovaný nám už známým ekonomistou Dupontem de Nemours.

Není pochyb o tom, že tvůrcové Prohlášení práv člověka a občana, ovlivnění namnoze i cizími vzory, vycházeli ve svém úsilí především z historických a společenských podmínek Francie konce 18. století a z domácích zdrojů, o nichž jsme mluvili.

To vše se v té či oné míře promítlo i ve slavném Prohlášení práv člověka a občana, jehož 200. výročí si v srpnu minulého roku připomněli nejen Francouzi, ale celý civilizovaný svět.

Stanislav Balík

CONTRIBUTION AU PROBLÈME CONCERNANT LES SOURCES
NATIONALES PHILOSOPHIQUES, POLITIQUES ET JURIDIQUES
DE LA DÉCLARATION FRANÇAISE DES DROITS
DE L'HOMME ET DU CITOYEN DE 1789

R é s u m é

Dans son article, l'auteur traite du problème concernant les sources nationales philosophiques, politiques et juridiques de la Déclaration française des droits de l'homme et du citoyen de 1789.

Il constate en ce sens que la lutte idéique et politique pour les droits de l'homme et du citoyen s'est déroulée pendant toute la période de „l'Ancien régime“. Ses débuts remontent à l'époque de la Réforme au 16e siècle, alors que les théories du droit naturel provoquèrent la diffusion des idées proclamant la liberté religieuse et la

⁴⁷⁾ Blíže k jejich úloze a významu srov. Ch. L. Chassin: Les Élections et les Cahiers de Paris en 1789, Paris 1888—1889, 4 svazky; E. Champion: La France d'après les cahiers de 1789, Paris 1897; A. Brette: Les Cahiers de 1789 et les „Archives parlementaires“, in: La Révolution française, 47, 1904, str. 5—27; Ph. Sagnac: Les Cahiers de 1789 et leur valeur, in: Revue d'histoire moderne et contemporain, 8, 1906—1907, str. 329—349; H. Sée: La rédaction et la valeur historique des cahiers de paroisse pour les États généraux de 1789, in: Revue historique, 103, 1910, str. 292—306; L. Bergsträßer: Die Cahiers de Doléances als geschichtliche Quelle, in: Von staatlichem Werden und Wesen, Festschrift Erich Marcks zum 60. Geburtstag dargebracht von Ludwig Bergsträßer u. a., Stuttgart—Berlin 1921, str. 43—69; B. F. Hyslop: Répertoire critique des cahiers de doléances pour les États généraux de 1789, Paris 1932; B. F. Hyslop: A Guide to the General Cahiers of 1789, New York 1938; B. F. Hyslop: Supplément au „Répertoire critique des cahiers de doléances pour les États généraux de 1789“, Paris 1952; P. Goubert—M. Denis: Les Français ont la parole, Cahiers de doléances des États généraux 1789 suivis d'un glossaire pratique de la langue de quatre-vingt-neuf, Paris 1970; Samwer: Erklärung, str. 58 a násl.

résistance contre l'oppression. Or l'interprétation de ces deux droits ne dépassa pas les limites des conceptions féodales.

Au cours du processus des préparatifs idéiques politiques et juridiques de la révolution, les premiers plans en vue de nouveaux efforts pour faire respecter les droits de l'homme et du citoyen se manifestèrent.

Ceux-ci furent déterminés avec le concours de nombreux philosophes et théoriciens qui les formulèrent dans leurs ouvrages de théorie. Leurs idées exercèrent une forte influence. Celle-ci se manifesta par exemple dans les décisions judiciaires des parlements, dans les listes de doléances, etc.

A partir du milieu du 18e siècle, le nombre de brochures de propagande concernant également les droits de l'homme et du citoyen augmenta. Surtout dans la seconde vague diffusant ce genre de brochures.

Les cahiers de doléances de l'année 1789 portait soit sur chacun des droits en particulier soit sur l'ensemble de ces droits constituèrent la dernière source pré-révolutionnaire de la Déclaration des droits de l'homme et du citoyen de 1789.

Les sources susmentionnées en commun avec les conditions historiques particulières servirent de base à la célèbre déclaration dont le monde entier a commémoré le bicentenaire l'année passée.